

УДК 930.85 : 351.853

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.3.454>

*Orest Lyljo**

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES FOR THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE

Abstract: The article offers a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations of cultural heritage preservation as an interdisciplinary scholarly problem and a coherent international legal system. The aim of the study is to systematise the conceptual apparatus, normative framework and institutional mechanisms of cultural heritage protection as they have developed in international law from the nineteenth to the 19-21 century. The relevance of the research is underscored by the urgent need for scholarly reflection on the fundamental principles of heritage protection in the context of the large-scale destruction and damage inflicted upon Ukrainian cultural heritage as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, launched on February 24, 2022. The problem acquires particular urgency in connection with the need to build an evidentiary basis for future restitution claims and to develop strategies for post-war cultural recovery.

The article traces the evolution of the concept of 'cultural heritage' – from an intuitive recognition of the value of historical monuments in Antiquity and the Enlightenment to the contemporary inclusive concept encompassing tangible and intangible, underwater and digital heritage, as well as the notion of 'living heritage'. The key tendencies of contemporary conceptualisation are identified: the democratisation of the heritage concept, the decolonial reassessment of Eurocentric standards, and the shift of focus from the object to the community as the bearer of living cultural practices.

The international legal framework for cultural heritage protection is systematised, comprising the six UNESCO conventions (1954, 1970, 1972, 2001, 2003, 2005), the regional instruments of the Council of Europe (the Granada, Valletta and Faro Conventions) and soft-law documents – the Venice Charter of 1964, the Nara Document on Authenticity of 1994, and the ICOM Code of Ethics for Museums. The three-tier institutional architecture of heritage protection is characterised: the international level (UNESCO, ICOMOS, ICCROM, ICOM, the International Committee of the Blue Shield), the regional level (the Council of Europe) and the national level (ministries, museums and heritage reserves). Special attention is paid to the transformation of Ukraine's cultural heritage protection system under the conditions of Russia's full-scale armed invasion.

The study confirms that the effectiveness of the international system of cultural heritage protection is determined above all by the quality of national institutions that implement international obligations in practice. The absence of robust enforcement mechanisms and the Eurocentrism of cultural value-assessment criteria remain systemic shortcomings of the global normative architecture. For Ukraine, these theoretical and methodological foundations carry not only academic but immediate practical significance.

Keywords: cultural heritage, tangible and intangible cultural heritage, UNESCO, Hague Convention, outstanding universal value, ICOMOS, heritage protection, restitution of cultural property

* *Lyljo Orest* – candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage of the Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4354-1294>; e-mail: orest.m.lyljo@lpnu.ua

Орест Лильо*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація: Стаття присвячена комплексному аналізу теоретичних і методологічних засад збереження культурної спадщини як міждисциплінарної наукової проблеми та цілісної міжнародно-правової системи. *Мета дослідження* полягає у систематизації концептуального апарату, нормативної бази й інституційних механізмів охорони культурної спадщини, що сформувалися у міжнародному праві впродовж 19–21 ст. Актуальність роботи визначається гострою потребою наукового осмислення фундаментальних засад охорони культурної спадщини в умовах її масового знищення та пошкодження, зокрема внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2022 р. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті формування доказової бази для майбутніх реституційних позовів і стратегій повоєнного відновлення.

У статті простежено еволюцію поняття «культурна спадщина» – від інтуїтивного усвідомлення цінності пам'яток минулого в добу Античності та Просвітництва до сучасної інклюзивної концепції, що охоплює матеріальну, нематеріальну, підводну та цифрову спадщину, а також концепцію «живої спадщини» (living heritage). Виявлено ключові тенденції сучасної концептуалізації: демократизацію поняття спадщини, деколонізаційне переосмислення євроцентричних стандартів та зміщення фокусу з об'єкта на спільноту як носія живих культурних практик.

Систематизовано міжнародно-правову базу захисту культурної спадщини: шість конвенцій ЮНЕСКО (1954, 1970, 1972, 2001, 2003, 2005 pp.), регіональні інструменти Ради Європи (Гранадська, Мальтійська, Фароська конвенції) та документи «м'якого права» – Венеціанська хартія 1964 р., Нарський документ про автентичність 1994 р., Кодекс етики ICOM. Охарактеризовано трирівневу інституційну структуру охорони спадщини: міжнародний рівень (ЮНЕСКО, ICOMOS, ICCROM, ICOM, Міжнародний комітет Блакитного щита), регіональний (Рада Європи) і національний (міністерства, музеї, заповідники). Окрему увагу приділено трансформації системи охорони культурної спадщини України в умовах повномасштабного збройного вторгнення росії.

Дослідження підтверджує, що ефективність міжнародної системи захисту культурної спадщини визначається передусім якістю національних інституцій, які реалізують міжнародні зобов'язання на практиці. Системними вадами глобальної нормативної архітектури залишаються брак механізмів примусового виконання рішень та євроцентризм критеріїв оцінювання культурної цінності. Для України ці теоретико-методологічні засади мають не лише академічне, а й безпосередньо практичне значення.

Ключові слова: культурна спадщина, матеріальна та нематеріальна культурна спадщина, ЮНЕСКО, Гаазька конвенція, видатна універсальна цінність, ICOMOS, охорона пам'яток, реституція культурних цінностей

* Лильо Орест Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4354-1294>; e-mail: orest.m.lylo@lpnu.ua

Постановка проблеми. Культурна спадщина є одним із фундаментальних понять сучасної гуманітаристики, міжнародного права та державної політики. Водночас вона залишається поняттям дискусійним: кожна історична епоха, наукова традиція та держава наповнює його власним змістом. Що варто вважати «культурною спадщиною»? Хто уповноважений це вирішувати – держава, міжнародна організація, місцева громада чи корінний народ? Кому вона «належить» – народові, що її створив, людству загалом, чи державі, на території якої вона перебуває? Ці питання не є суто теоретичними: вони визначають практику охорони, реставрації, реституції і, не в останню чергу, захисту культурної спадщини від знищення під час збройних конфліктів.

Для розуміння сучасної системи захисту культурної спадщини необхідно засвоїти концептуальний апарат і нормативну базу, що формувалися впродовж понад ста років – від перших загальних положень Гаазьких конвенцій початку 20 ст. до розгалуженої системи спеціалізованих міжнародних договорів¹. Без цієї теоретично-методологічної бази неможливо ані осмислити логіку конкретних міжнародних конвенцій, ані оцінити ефективність інституційних механізмів їх реалізації, ані запропонувати обґрунтовані відповіді на нові виклики, які несуть сучасні збройні конфлікти, зокрема збройна агресія російської федерації проти України, що супроводжується безпрецедентним за масштабом знищенням і розграбуванням культурних цінностей.

Огляд джерел і літератури. Теоретично-методологічні засади охорони культурної спадщини є предметом дослідження як зарубіжної, так і вітчизняної історико-правової науки. Загальні питання міжнародно-правового регулювання охорони культурних цінностей висвітлені у працях Ф. Франконі та Дж. Гордлі², Р. О'Кіфа³, Л. Сміт⁴, у колективній праці присвяченій мистецтву, культурній спадщині та праву, виданій під керівництвом П. Герстенбліт⁵. Узагальнюючий аналіз міжнародного досвіду реагування на надзвичайні ситуації, що загрожують культурній спадщині, представлений у виданні ЮНЕСКО «Культурна спадщина в надзвичайних ситуаціях»⁶.

Серед українських дослідників проблематику міжнародно-правової охорони культурних цінностей та її імплементації у національному законодавстві ґрунтовно опрацював В.І. Акуленко, присвятивши історії формування міжнародних правових звичаїв охорони культурних цінностей окремий розділ своєї монографії⁷. Питання повернення та реституції культурних цінностей у політичному й культурному житті України системно

¹ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18 жовтня 1907 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

² Francioni F., Gordley J. Enforcing International Cultural Heritage Law. Oxford: Oxford University Press, 2013. 336 p.

³ O'Keefe R. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 395 p.

⁴ Smith L. Uses of Heritage. New York: Routledge, 2006. 351 p.

⁵ Gerstenblith P. Art, Cultural Heritage, and the Law: Cases and Materials. 4th ed. Durham: Carolina Academic Press, 2019.

⁶ UNESCO. Cultural Heritage in Emergencies. Reflecting on International Response. Paris: UNESCO, 2015. База даних UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-supports-culture-emergencies-through-heritage-emergency-fund>

⁷ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. Київ: Юстініан, 2013. 607 с.

досліджені С.І. Котом⁸. Аналіз взаємодії України та ЮНЕСКО від радянських часів до періоду незалежності провела у своєму дисертаційному дослідженні В.В. Литовченко. Авторка наголосила також на важливості імплементації міжнародних конвенцій, спрямованих на захист міжнародних стандартів ЮНЕСКО, що мали б сприяти удосконаленню українського законодавства у сфері охорони культурного надбання⁹. Правові аспекти охорони культурної спадщини України висвітлені також у монографіях Т.В. Курило¹⁰ та Т.В. Мазур¹¹, а узагальнений навчально-методичний виклад проблематики охорони пам'яток історії та культури здійснено колективом авторів за редакцією Л.М. Хрящевської¹².

Попри значний масив наукових праць, в історіографії недостатньо висвітлено цілісний виклад теоретичних і методологічних засад охорони культурної спадщини, який би послідовно поєднав концептуальну еволюцію поняття, аналіз міжнародно-правової бази та її реалізації, пов'язаних з актуальні викликами, що постали перед системою охорони культурної спадщини України після 24 лютого 2022 р. Це зумовлює потребу проведення дослідження, результати якого можуть слугувати теоретичним підґрунтям для подальших студій з історії та права культурної спадщини та її охорони та збереження.

Мета статті полягає у систематизації концептуального апарату, аналізі еволюції поняття «культурна спадщина» у міжнародному праві, характеристиці окремих аспектів чинної міжнародно-правової бази її захисту та інституційних механізмів реалізації цього захисту на глобальному, регіональному і національному рівнях, а також у визначенні практичного значення цих теоретико-методологічних засад для системи охорони культурної спадщини України в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення цінності матеріальних залишків минулого – архітектурних споруд, творів мистецтва, текстів, пам'ятників – є давнім явищем. Вже у Стародавньому Єгипті та Месопотамії правителі вшановували споруди своїх попередників; у Стародавньому Римі існували правові норми щодо захисту публічних будівель і пам'ятників. Проте говорити про концепцію «культурної спадщини» в сучасному розумінні до 18-19 ст. підстав немає. Середньовіччя виявляло амбівалентність: церква нищила «язичницькі» артефакти і водночас зберігала античні тексти; Ренесанс відкрив систематичне вивчення античного мистецтва, зробивши його «канонічним», але не «спадщиною» у правовому сенсі; Просвітництво принесло раціоналістичну систематизацію знань і створення великих публічних музеїв – зокрема, Лувр було відкрито для публічного відвідування 10 серпня 1793 р.¹³

Принциповий концептуальний крок зробив романтизм 19 ст. Гердерівська ідея

⁸ Кот С.І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (X–XX ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

⁹ Литовченко В.В. Роль ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини в Україні: дис... к. іст. н. Київ, 2014. 242 с.

¹⁰ Курило Т.В. Правова сторона культурної спадщини України: монографія. Львів: ЛДУВС, 2014. 152 с.

¹¹ Мазур Т.В. Правова охорона культурної спадщини в Україні: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 432 с.

¹² Охорона та збереження пам'яток історії та культури: навчальний посібник / уклад. Л.М. Хрящевська. Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 206 с.

¹³ Лувр // Вікіпедія., розд. «Історія»: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B2%D1%80>

«народного духу» (Volksgeist), що втілюється в мові, фольклорі, мистецтві й архітектурній спадщині кожного народу, заклала філософський фундамент для розуміння культурних пам'яток як невід'ємних від ідентичності конкретного народу, а не лише загальнолюдських «артефактів краси». Саме з цієї ідеї виростає концепція культурної спадщини як національного надбання і, згодом, як предмета міжнародно-правового захисту.

Перші міжнародні документи, що стосувалися захисту культурних об'єктів, з'явилися ще до Першої світової війни. Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. про закони і звичаї війни на суходолі містили положення щодо уникнення пошкодження «будівель, призначених для релігії, мистецтва, науки і благодійності, історичних пам'ятників» під час бойових дій (ст. 27 і ст. 56 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, додатку до IV Гаазької конвенції 1907 р.)¹⁴, однак не містили окремого визначення «культурних цінностей» як самостійної правової категорії.

Жахиття Другої світової війни з масовими руйнуваннями культурної спадщини спонукали до подальших дій. Переломним моментом стало заснування 16 листопада 1945 р. Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), статут якої у пункті 2(с) статті I поставив збереження і захист світової спадщини пам'яток історичного й наукового значення серед основних завдань організації¹⁵. Саме у цей період вперше з'явилась ідея «всесвітньої спадщини» – надбання, що належить усьому людству, а не лише окремим народам чи державам.

Важливим кроком у правовій концептуалізації стала Гаазька конвенція 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яка у статті 1 вперше у міжнародному договорі дала розгорнуте визначення культурних цінностей як рухомих і нерухомих цінностей, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, та їх маркування¹⁶. Наступний правовий стрибок відбувся з прийняттям Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., яка у статтях 1-2 ввела поняття «видатної універсальної цінності» як критерію включення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини і вперше поєднала культурну й природну спадщину в єдиній системі охорони¹⁷.

Упродовж останніх чотирьох десятиліть поняття «культурна спадщина» зазнало принципового розширення. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини 2001 р. у статті 1 поширила міжнародно-правовий захист на археологічні та історичні об'єкти, що перебувають під водою щонайменше 100 р.¹⁸. Револьюційним для концепції культурної спадщини став перехід від виключно матеріальних об'єктів до нематеріальних форм культурного вираження, закріплений Конвенцією про охорону нематеріальної культурної

¹⁴ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї...

¹⁵ Constitution of UNESCO, 1945, art. I, п. 2(c). База даних «Документи ООН». URL: <http://un-documents.net/unesco-c.htm>

¹⁶ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 1954 р., ст. 1, 6, 16-17. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text; Другий протокол до неї, 1999 р., База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

¹⁷ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, 1972 р., ст. 1-2, 11-12. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

¹⁸ Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, 2001 р., ст. 1, 2 (5). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text

спадщини 2003 р., яка у статті 2 визначила нематеріальну культурну спадщину (НКС) як усні традиції, виконавські мистецтва, соціальні практики й ритуали, знання про природу і всесвіт та традиційні ремесла¹⁹. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р. у статтях 1 і 2 доповнила систему захисту, підкресливши право держав на формування власної культурної політики²⁰. Особливої уваги потребує і питання цифрової спадщини, принципи роботи з якою окреслила Хартія ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини 2003 р. у статтях 1–3²¹.

На сучасному етапі концептуалізація культурної спадщини визначається кількома тенденціями. Демократизація поняття означає відхід від елітарного розуміння спадщини на користь «повсякденної спадщини». Цей підхід концептуально закріпила Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (Фароська конвенція) 2005 р., яка у статті 2(а) визнала право кожної особи й кожної громади на визначення того, що для неї є культурною спадщиною²². Деколонізаційний підхід полягає у критичному переосмисленні євроцентричних стандартів оцінювання культурних об'єктів. Концепція «живої спадщини» (living heritage), яку ЮНЕСКО активно просуває з 2010-х рр., переміщує фокус з об'єкта на спільноту як живого носія і творця спадщини²³.

Міжнародно-правова база захисту культурної спадщини формувалася поступово впродовж понад ста років – від перших загальних норм Гаазьких конвенцій початку 20 ст. до розгалуженої системи спеціалізованих договорів. Ця система включає глобальні конвенції під егідою ЮНЕСКО, регіональні угоди в рамках Ради Європи та інших організацій, двосторонні угоди між державами і документи «м'якого права» – хартії, рекомендації, декларації, що не мають обов'язкової юридичної сили, але суттєво впливають на практику охорони пам'яток.

Шість конвенцій ЮНЕСКО у сфері культурної спадщини утворюють взаємопов'язану систему. Гаазька конвенція 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту разом із двома Протоколами 1954 і 1999 рр. є спеціалізованим інструментом захисту культурних цінностей під час воєнних дій; Другий протокол 1999 р. у статтях 10–11 запровадив режим «посиленого захисту» для найцінніших об'єктів, а у статті 15 встановив індивідуальну кримінальну відповідальність за умисне руйнування культурної спадщини²⁴. Конвенція 1970 р. про заходи щодо заборони і запобігання незаконному ввезенню,

¹⁹ Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2003 р., ст. 2, 16–17. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

²⁰ Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, 2005 р., ст. 1–2, 2 (1). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakononline.ua/documents/show/255592_255657

²¹ Charter on the Preservation of the Digital Heritage. UNESCO, 2003, art. 1–3, c. 8 (Records of the General Conference, 32nd session). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000179529>

²² Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention), 2005, преамбула, ст. 2(a), ст. 2. URL: <https://rm.coe.int/1680083746>

²³ What is Living Heritage? UNESCO Intangible Cultural Heritage. Розділ «What is Living Heritage». База даних UNESCO. URL: <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-00468>

²⁴ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 1954 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text; Другий протокол до неї, 1999 р., ст. 10–11, 15. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

вивезенню та передачі права власності на культурні цінності стала відповіддю на зростаючу нелегальну торгівлю артефактами і у статті 5 зобов'язала держави-учасниці створювати національні служби охорони культурних цінностей²⁵. Конвенція 1972 р. про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини є «флагманським» документом системи: станом на 2024 р. її ратифікували 196 держав, а Список всесвітньої спадщини, що ведеться відповідно до статей 11-12 Конвенції, охоплює понад 1 200 об'єктів²⁶. Конвенція 2001 р. про охорону підводної культурної спадщини у статті 2(5) встановила принцип збереження культурних цінностей на місці як пріоритетний підхід²⁷. Конвенція 2003 р. про охорону нематеріальної культурної спадщини у статтях 16-17 впровадила Репрезентативний список нематеріальної культурної спадщини людства і Список НКС, що потребує негайної охорони²⁸. Конвенція 2005 р. про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження у статті 2(1) визнала культурне розмаїття спільним надбанням людства²⁹.

На регіональному рівні принципово важливою є система конвенцій Ради Європи. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи (Гранадська конвенція) 1985 р. у статтях 1-2 встановила принципи охорони архітектурних пам'яток, що мають видатний загальноєвропейський інтерес³⁰. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута Мальтійська конвенція) 1992 р. у статті 2 встановила норми запобігання незаконним розкопкам³¹. Європейська ландшафтна конвенція (Флорентійська конвенція) 2000 р. вперше на міжнародному рівні виокремила «ландшафт» як самостійний об'єкт охорони. Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (Фароська конвенція) 2005 р. у преамбулі та статті 2 запропонувала підхід, що зосереджується на людях і спільнотах як носіях культурної спадщини, увівши концепцію «спадщинних спільнот» (heritage communities)³².

Важливим виміром міжнародно-правової бази захисту є документи «м'якого права» (soft law), що не мають обов'язкової юридичної сили, але суттєво впливають на практику. Венеціанська хартія з охорони і реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (1964 р.) у статтях 9-13 заклала принципи автентичності, мінімального втручання та оборотності

²⁵ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 1970, art. 5. *UNESCO Legal Affairs*. База даних UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural>

²⁶ World Heritage List, розд. «The List». *UNESCO World Heritage Centre*. База даних UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

²⁷ Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, 2001 р., ст. 1, 2 (5). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text

²⁸ Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2003 р., ст. 2, 16-17. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

²⁹ Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, 2005 р., ст. 1-2, 2 (1). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakononline.ua/documents/show/255592_255657

³⁰ Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (Granada Convention), 1985, art. 1-2. *Council of Europe Treaty Office*. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_226#Text

³¹ European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) (Valletta Convention), 1992, art. 2. *Council of Europe Treaty Office*. URL: <https://rm.coe.int/168007bd25>

³² Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention), 2005, преамбула, ст. 2(a), ст. 2. База даних UNESCO. URL: <https://rm.coe.int/1680083746>

реставраційних заходів і залишається базовим стандартом реставраційної практики у світі³³. Нарський документ про автентичність (Ризька хартія, 1994 р.), прийнятий на наступному щаблі розвитку доктрини ICOMOS, у пунктах 9–11 розширив розуміння автентичності з огляду на культурне різноманіття³⁴. Кодекс етики для музеїв ICOM (оновлений 2004 р., переглянутий 2017 р.) у розділі 2 встановлює мінімальні стандарти збору, зберігання і презентації музейних колекцій, включно з вимогою перевірки провенансу³⁵.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) є центральним міжурядовим органом міжнародної системи захисту культурної спадщини. З моменту заснування у 1945 р. вона виконує нормативну функцію (розробка й просування міжнародних конвенцій), координаційну функцію (управління Списком всесвітньої спадщини, координація рятувальних кампаній), експертну функцію (технічна допомога державам-членам), інформаційну й освітню функції. Серед найбільш успішних проєктів ЮНЕСКО слід виділити Нубійську кампанію 1960–1980 рр. з порятунку єгипетських храмів від затоплення – перший у світі проєкт міжнародного масштабу такого роду, відновлення Ангора з 1992 р., збереження спадщини Дубровника і Мостара у постконфліктний період та ініціативу «Revive the Spirit of Mosul» з відновлення спадщини Мосула після терористичного панування ІДІЛ³⁶. Водночас організація стикається із структурними викликами: обмеженими фінансовими ресурсами, надмірною політизацією процесу включення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини та відсутністю механізмів примусового виконання рішень.

Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) заснована 22 червня 1965 р. у Варшаві за результатами прийняття Венеціанської хартії 1964 р. і є провідним незалежним фаховим органом у галузі охорони пам'яток³⁷. ICOMOS виконує три ключові ролі: оцінює номінації культурних об'єктів до Списку всесвітньої спадщини як один із офіційних консультативних органів Комітету всесвітньої спадщини; розробляє і просуває міжнародні стандарти охорони та реставрації; здійснює моніторинг стану об'єктів через серію звітів «Heritage at Risk», що видається ICOMOS з 2000 р.³⁸ Міжнародний центр вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей (ICCROM) засновано у 1956 р. як міжурядову організацію зі штаб-квартирою в Римі, що спеціалізується на наукових дослідженнях і підготовці фахівців у галузі консервації та реставрації; Україна приєдналася до ICCROM у 2016 р.³⁹ Міжнародна рада музеїв (ICOM), заснована у 1946 р., представляє музейних працівників з понад 140 країн і є автором Кодексу етики для музеїв і «Червоних

³³ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text

³⁴ Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_260#Text

³⁵ Кодекс музейної етики ICOM. Міжнародна рада музеїв. Україна. URL: <https://icom.in.ua/node/64>

³⁶ Post-conflict reconstruction and rehabilitation, розд. «Post-conflict reconstruction projects». UNESCO World Heritage Centre. База даних UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/reconstruction/>

³⁷ The History of ICOMOS. ICOMOS. База даних ICOMOS. URL: <https://www.icomos.org/the-history-of-icomos/>; <https://www.icomos.org/news/release-of-the-new-heritage-at-risk-report/>

³⁸ Ibidem.

³⁹ Про створення національної системи ІККРОМ. Міністерство культури України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS27149>

списків» культурних цінностей під загрозою незаконного вивезення⁴⁰. Міжнародний комітет Блакитного щита (ICBS), заснований 1996 р. об'єднанням ICOM, ICOMOS, Міжнародної ради архівів і Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій, координує захист культурних цінностей у збройних конфліктах і стихійних лихах; правовою основою для розпізнавальної емблеми культурних цінностей слугують статті 6 і 16–17 Гаазької конвенції 1954 р.⁴¹

У світовій практиці склалися три основні моделі організації національних систем охорони культурної спадщини. Централізована модель, характерна для Франції, передбачає сильну вертикальну структуру управління. Децентралізована модель (Німеччина, Велика Британія) передбачає розподіл повноважень між центральними, регіональними і місцевими рівнями. Змішана модель, характерна для більшості постсоціалістичних держав Центральної і Східної Європи, поєднує елементи обох попередніх підходів.

Система охорони культурної спадщини в Україні формувалася переважно у межах змішаної моделі. Її правовою основою є Закон України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р., розділ II якого визначає повноваження органів охорони культурної спадщини, а інституційну основу складають Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Український державний інститут культурної спадщини, національні заповідники й музеї, а також органи місцевого самоврядування⁴². Важливим кроком для посилення правових засад реституційних вимог стало приєднання України до Конвенції УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності 1995 р., стаття 3 якої встановила обов'язок повернення викрадених культурних цінностей; конвенція набрала чинності для України з 1 січня 2022 р.⁴³ Логічним продовженням цих ініціатив був закон про «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» у 1999 р.⁴⁴ Прийняття цього закону, зв'язок з конвенціям ЮНЕСКО й укладення міжнародних угод з низкою європейських країн, дали можливість повернути значну частину предметів культурної спадщини України втрачених після Другої світової війни.

Загалом, впродовж 2000-х років було проведено низку важливих кроків для вдосконалення правових, організаційних і матеріально-технічних засад у сфері охорони культурної спадщини України та її інтеграцію у загальну систему охорони та збереження під керівництвом ЮНЕСКО. Це зокрема стосується Закону України «Про охорону археологічної спадщини» 2004 р., законів про «Ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» (набула чинності у 2009 р.) та «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» 2008 р.⁴⁵ Важливі

⁴⁰ Кодекс музейної етики ICOM. *Міжнародна рада музеїв. Україна*. URL: <https://icom.in.ua/node/64>

⁴¹ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 1954 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text

⁴² Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III, розд. II «Повноваження органів охорони культурної спадщини». *Юридичний інтернет ресурс*. URL: https://protocol.ua/ua/pro_ohoronu_kulturnoi_spadshchini/

⁴³ Конвенція УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності, 1995 р., ст. 3. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text

⁴⁴ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

⁴⁵ Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>; Закон України про «Ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» від 20 вересня 2006 р. *База даних «Законодавство*

принципи щодо захисту культурної спадщини України, використання сучасних механізмів для формування системи захисту та охорони культурної спадщини, були окреслені у 2011 р. в Законі України «Про Культуру»⁴⁶. Ці кроки на законодавчому рівні сприяли не лише зміцненню міжнародного авторитету України, її інтеграції у загальносвітову систему культурного співробітництва, але й дозволили культурній спадщині України стати невід'ємною частиною світового культурного надбання. Повномасштабне збройне вторгнення росії, розпочате 24 лютого 2022 р., поставило перед цією системою безпрецедентні виклики: масове знищення і розграбування культурних цінностей на окупованих і прифронтових територіях, з одного боку, та мобілізацію ресурсів для евакуації музейних колекцій, документування збитків і підготовки доказової бази для майбутніх реституційних позовів – з іншого⁴⁷.

Висновки. На основі викладеного вище матеріалу можемо стверджувати, що поняття «культурна спадщина» пройшло тривалий шлях еволюції – від інтуїтивного усвідомлення цінності пам'яток минулого через романтичне сприйняття «народного духу» і просвітницьку систематизацію до сучасної інклюзивної концепції, що охоплює матеріальну, нематеріальну, підводну та цифрову спадщину. У центрі цієї трансформації – перехід від фокусу на об'єкті до уваги на спільноту як носія живих культурних практик.

Міжнародно-правова база захисту культурної спадщини є розгалуженою і багаторівневою: від шести глобальних конвенцій ЮНЕСКО через регіональні угоди Ради Європи до документів «м'якого права» ICOMOS і ICOM. Ця система формувалася переважно рефлексивно – як відповідь на конкретні катастрофи і руйнування, – а системними недоліками залишаються слабкість механізмів примусового виконання та євроцентризм критеріїв оцінювання культурної цінності.

Інституційна архітектура охорони культурної спадщини є трирівневою: міжнародний рівень (ЮНЕСКО, ICOMOS, ICCROM, ICOM, Блакитний щит), регіональний (Рада Європи) і національний (міністерства, наукові установи, музеї, заповідники). Ефективність цієї системи визначається передусім якістю національних інституцій, оскільки міжнародні норми реалізуються лише в тій мірі, в якій держави мають для цього волю і ресурси.

Для України, що переживає безпрецедентне за масштабом знищення культурної спадщини внаслідок збройної агресії росії, теоретичні і методологічні засади, розглянуті у статті, мають не лише академічне, а й безпосередньо практичне значення: розуміння концепції «видатної універсальної цінності» необхідне для обґрунтування реституційних позовів; знання механізмів ЮНЕСКО – для ефективної взаємодії з міжнародними партнерами, а системне мислення про функції національних інституцій – для розробки стратегій повоєнного відновлення культурної спадщини.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор заявляє, що не має жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів (фінансового, професійного, особистого або

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/anot/164-16>; Закон України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» від 6 березня 2008 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-17#Text>

⁴⁶ Закон України «Про Культуру» від 14 грудня 2010 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>

⁴⁷ Карта Відновлення та Руїнувань URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>

інституційного), який міг би вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію або подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18 жовтня 1907 р., ст. 27, 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
- Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 1954 р., ст. 1, 6, 16-17. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text; Другий протокол до неї, 1999 р., ст. 10-11, 15. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
- Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III, розд. II «Повноваження органів охорони культурної спадщини». Юридичний інтернет ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/pro_ohoronu_kulturnoi_spadshchini/
- Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>
- Закон України «Про Культуру» від 14 грудня 2010 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
- Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>
- Закон України про «Ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» від 20 вересня 2006 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/anot/164-16>;
- Закон України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» від 6 березня 2008 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-17#Text>
- Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text
- Карта Відновлення та Руїнувань URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>
- Конвенція УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності, 1995 р., ст. 3. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text
- Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, 1972 р., ст. 1-2, 11-12. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
- Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, 2001 р., ст. 1, 2 (5). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text
- Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2003 р., ст. 2, 16-17. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
- Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, 2005 р., ст. 1-2, 2 (1). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakononline.ua/documents/show/255592_255657
- Конвенція 1970 про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_186
- Кодекс музейної етики ICOM. Міжнародна рада музеїв. Україна. URL: <https://icom.in.ua/node/64>
- Про створення національної системи ІКРПОМ. Міністерство культури України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS27149>
- Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_260#Text
- Charter on the Preservation of the Digital Heritage. UNESCO, 2003, art. 1-3, c. 8 (Records of the General Conference, 32nd session). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000179529>
- Constitution of UNESCO, 1945, art. I, п. 2(c). База даних UNESCO. URL: <http://un-documents.net/unesco-c.htm>
- Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (Granada Convention), 1985, art. 1=2.

- Council of Europe Treaty Office. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_226#Text*
- Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 1970, art. 5. *UNESCO Legal Affairs. База даних UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural>*
- Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention), 2005, преамбула, ст. 2(а), ст. 2. *База даних UNESCO. URL: <https://rm.coe.int/1680083746>*
- European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) (Valletta Convention), 1992, art. 2. *Council of Europe Treaty Office. URL: <https://rm.coe.int/168007bd25>*
- Post-conflict reconstruction and rehabilitation, розд. «Post-conflict reconstruction projects» // UNESCO World Heritage Centre. *База даних UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/reconstruction/>*
- The History of ICOMOS. *ICOMOS. База даних ICOMOS. URL: <https://www.icomos.org/the-history-of-icomos/>; <https://www.icomos.org/news/release-of-the-new-heritage-at-risk-report/>*
- What is Living Heritage? *UNESCO Intangible Cultural Heritage. Розділ «What is Living Heritage». База даних UNESCO. URL: <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-00468>*
- World Heritage List, розд. «The List». *UNESCO World Heritage Centre. База даних UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>*
- UNESCO. Cultural Heritage in Emergencies. Reflecting on International Response. Paris: UNESCO, 2015. *База даних UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-supports-culture-emergencies-through-heritage-emergency-fund>*

Література

- Акуленко В.І.** Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. Київ: Юстініан. 2013. 607 с.
- Мазур Т.В.** Правова охорона культурної спадщини в Україні: монографія. Київ: Парламентське видавництво. 2020. 432 с.
- Кот С.І.** Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (Х-ХХ ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
- Курило Т.В.** Правова сторона культурної спадщини України: монографія. Львів: ЛДУВС, 2014. 152 с.
- Литовченко В.В.** Роль ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини в Україні: дис... к. іст. н. Київ, 2014. 242 с.
- Литовченко В.В.** Всесвітня спадщина ЮНЕСКО в Україні. Київ: Ваш автограф, 2021. 180 с.
- Хрящевська Л.М.** Охорона та збереження пам'яток історії та культури: навчальний посібник. Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 206 с.
- Francioni F., Gordley J.** Enforcing International Cultural Heritage Law. Oxford: Oxford University Press, 2013 336 p.
- Smith L.** Uses of Heritage. New York: Routledge, 2006. 351 p.
- Gerstenblith P.** Art, Cultural Heritage, and the Law: Cases and Materials. 4th ed. Durham: Carolina Academic Press, 2021.
- O'Keefe R.** The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Перше надходження – 23.06.2026
Прийнято до друку – 07.07.2026
Оприлюднено на сайті – 31.07.2026